

ЗАРОДЖЕННЯ РЕГІОНАЛЬНИХ КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ВИЩІЙ ШКОЛІ УКРАЇНИ (ПЕРША ПОЛОВИНА ХІХ СТ.)

До ХVІІІ ст. через відсутність значних наукових осередків в Україні дослідження її окремих територій – країв, відбувалося стихійно і було прерогативою порівняно невеликої кількості вчених і ентузіастів, які на свій розсуд і уподобання безсистемно займалися накопиченням матеріалів з різних наукових напрямів, у тому числі й географічних. Великі зрушення у розвитку українського географічного краєзнавства сталися завдяки цілеспрямованій краєзнавчій діяльності Ф.Й.Туманського, О.Ф.Шафонського, Я.М.Марковича, В.Г.Рубана та інших подвижників. Їх зусиллями було закладено передумови зародження наукового українського географічного краєзнавства.

Практика краєзнавчого вивчення українських земель в регіональному розрізі як суми окремих земель (країв, областей) дозволила ввести в науковий обіг чимало відомостей про історичне минуле України, географічні особливості її окремих частин, про міста і села, населення, його господарську діяльність, комунікації, адміністративно-політичний устрій, сприяла формуванню просторово-регіонального напрямку досліджень. Застосування експедиційного, статистичного, анкетно-описового, картографічного та інших методів вивчення регіональної специфіки надало комплексного і систематичного характеру “описам” окремих країв і адміністративно-територіальних одиниць, поставило на наукові засади дослідження розселення, поселень, господарського освоєння територій. Внаслідок цього відкрилися перспективи вироблення критеріїв районування на основі врахування як природних ресурсів, так і господарської діяльності людини.

Здійснені в цьому ключі описи намісництв, губерній, історико-географічні нариси про міста, села, парафії стали тим підґрунтям, на якому з часом виросла система географічного краєзнавства, а також відбулося становлення демографії, статистики, економічної і соціальної географії, цілого ряду природничих, гуманітарних та соціально-економічних наук.

Зацікавленість у дослідженні й оцінці природних та економічних ресурсів, розміщення населення і продуктивних сил на теренах підросійської України поживилася з формуванням тут вищої школи. Незважаючи на централістську і русифікаторську політику царського уряду, який намагався штучно зосередити всі найкращі наукові сили в російських столицях Москві та Петербурзі, все ж таки на початку ХІХ ст. в Україні починає створюватися мережа вищих учбових закладів.

Першим на теренах Центрально-Східної України у 1805 році з ініціативи освіченої міської громади було відкрито Харківський університет з власною друкарнею. Відтоді Харків поступово стає центром культурного й наукового життя України, у тому числі й провідним осередком географічної науки та краєзнавства¹.

Перші кроки в розвитку краєзнавства в Харківському університеті пов'язані головним чином з діяльністю професора Г.П.Успенського.² У 1809 р. вчений подав до Ради університету “*Наставление учителям для составления исторических, топографических и статистических записок...*”, у якому передбачалося збирання й краєзнавчих матеріалів. У тому ж 1809 році Г. П. Успенський виступив на урочистих зборах Харківського університету з промовою “*О том, что каждому народу нужнее знать древнее и нынешнее состояние своего Отечества, нежели других государств*”.³

Під впливом Г.П.Успенського в “Обществе наук”, що було створено при університеті, значно посилюється увага до питань краєзнавчого вивчення краю, зокрема його історії, природи, етнографії. В “Календаре” на 1809 рік, виданому в університетській друкарні, побачила світ краєзнавча праця “*Описание Харькова и Слободской украинской губернии*”. До числа кращих краєзнавчих праць початку ХІХ ст. належить дослідження, присвячене населенню Слобідсько-Української губернії, автором якого є відомий український вчений, засновник Харківського університету В.Н.Каразін.⁴

Автор вперше проаналізував у розрізі сіл і повітів динаміку населення окремої губернії за 1808–1817 роки. У таблицях містяться дані про кількість народжень, шлюбів та смертей за десятиріччя у порівненні з подібними даними в інших регіонах Російської імперії та деяких країнах Західної Європи. На основі приведеного дослідження, В.Н.Каразін прийшов до оптимістичного висновку, що динаміка росту населення Слобожанщини має певні переваги у порівнянні з іншими

регіонами імперії та країн Європи. Ці краєзнавчі матеріали мають велику наукову та історичну цінність для пізнання причин і еволюції якісних параметрів демографічних процесів на українських теренах.

Зазначимо, що В.Н.Каразіну належить також заслуга в організації перших систематичних метеорологічних спостережень в Україні та створення у 1807 році при університеті мінералогічного музею. При університеті були засновані друкарня і книгарня, започатковано видання газет, журналів, альманахів краєзнавчого спрямування. Ці видання висвітлювали не тільки соціально-економічне й політичне життя регіону, а й історичне минуле українського народу, самобутність української природи і культури і Слобожанщини зокрема.

Перший в Україні масовий популярний часопис “Украинский весник”, що випускався в Харкові у 1816–1819 рр. проголосив своїм девізом: “Сприятти всебічному піднесенню науки й літератури”. Часопис наполегливо популяризував знання з географії, історії, етнографії України, висміював поклоніння багатьох українських дворян і міщан перед усім іноземним, виховував шанобливе ставлення до національної культури, радив широко використовувати українську мову на сторінках друкованих видань, публікувати нею друковані праці вчених, які, “можливо, змагатимуться з найосвіченішими народами Європи”.⁵

Поряд з Харківським університетом, який у першій третині ХІХ ст. став головним просвітницьким центром і краєзнавчим осередком у Лівобережній Україні, на Правобережжі цю роль став виконувати Волинський ліцей. У 1807 році відомими польськими просвітителями Тадеушом Чацьким і Гуго Коллонтаєм у повітовому Крем’янці було засновано Волинську гімназію, яка за значні педагогічні успіхи у 1819 році отримала статус ліцею.⁶ За високий рівень освіти цей навчальний заклад образно називали “Волинськими Афінами”. Серед його викладачів були відомі історики Йоахим Лелевель, Александр Пшездзецький, етнограф Зоріан Доленга-Ходаковський, літератор Алоїзій Фелінський, природознавці Антон Андржейовський, Валлібальд Бессер, які залишили помітний слід у дослідженні природи, історії та культури краю.

Випускник Кременецького ліцею польський письменник, історик, етнограф, краєзнавець Александр Пшездзецький після закінчення Берлінського університету багато подорожував Україною. Зібраний ним цінний історичний і етнографічний матеріал знайшов відображення в його історичних працях та літературних творах, в яких широко представлений волинський регіон.⁷ За обсягом фактичного матеріалу не втратила свого значення й досьгодні двотомна краєзнавча праця дослідника “Поділля, Волинь, Україна. Картини місць і часу”, видана польською мовою.⁸

Поляк за національністю Зоріан Доленга-Ходаковський, за життя відомий під іменем Адам Чарноцький, справедливо вважається зачинателем української етнографії. Він сховався майже всю Україну, зібравши величезні народні пісенні скарби.⁹ До нас дійшло 1254 українські пісні, зібрані етнографом, у т. ч. й на Волині.¹⁰

Викладач ботаніки і зоології Крем’янецького ліцею В.Г.Бессер провів велику роботу щодо вивчення флори Волині, здійснив численні експедиції краєм, створив при ліцеї ботанічний сад, що за багатством видів досяг європейського рівня.¹¹ Гербарій рослин, зібраних В.Г.Бессером на Волині, після закриття ліцею, було передано до Київського університету св. Володимира, де вчений очолював створену ним кафедру ботаніки.¹²

Найближчим помічником і соратником В.Г.Бессера у дослідженні краю був його учень і вихованець А.Л.Андржейовський. Під впливом свого наставника він залишив посаду вчителя малювання Волинської гімназії і почав досліджувати викопні рештки, геологічну будову, рослинний і тваринний світ Волині. У 1818 р. А.Л.Андржейовський очолював кафедру зоології та ботаніки Волинського ліцею. Протягом багатьох років він досліджував Волинь і сусідні губернії під керівництвом В.Г.Бессера, згодом з такими відомими природознавцями як Е.Ейхвальд, О.С.Рогович. Учений зібрав унікальний гербарій, в якому налічувалося понад 10 тисяч аркушів. Автор численних праць з флори, геології, зоології Волині А.Л.Андржейовський, після відкриття Київського університету, був призначений ад’юнктом, а згодом професором по кафедрі зоології.¹³ Слід нагадати, що саме А.Л.Андржейовський першим відкрив для науки і описав унікальну рослину поліського краю – рододендрон жовтий (азалію понтійську).

Науково-просвітницька і дослідницько-краєзнавча діяльність Волинського ліцею припинилася у зв’язку з польським повстанням 1830–1831 рр. Після його придушення самодержавство рішуче взялося до репресивних заходів проти поляків і, зокрема, закриття всіх учбових закладів з польською мовою навчання. Спочатку Волинський ліцей планувалося перевести до Житомира, але, зважаючи на великий польський вплив у місті, ліцей перевели до Києва. У 1834 році на його базі відкрили університет св. Володимира, а в Житомирі 1 січня 1833 року – гімназію.¹⁴

Провідна роль у формуванні наукових засад краєзнавчого вивчення України з позицій національного відродження належить видатному вченому-енциклопедисту Михайлу Олександровичу Максимовичу (1804–1873). М.О.Максимович належав (у шостому поколінні) до старовинного козацько-старшинського роду, що мешкав на Чернігівщині й Полтавщині. Його віддалений предок Максим був родом з Ніжина, “орендатор печерський” (1676), “військовий індуктор”, посвячений із гетьманом І.Самойловичем, а І.Мазепа взяв ліпо в “оборонці” (1690). Син Максима Василь служив полковником кампанійським і наказним переяславським; у 1698 році був забитий татарами на річці Кодимі. Родове розгалуження Максимовичів величезне і знатне.¹⁵

Народився М.О.Максимович 15 вересня 1804 року на хуторі Тимківщина (тепер с. Богуславець) поблизу Золотоноші у дворянській сім’ї службовця. Після Новгород-Сіверської гімназії юнак поступив на філософський факультет Московського університету, закінчив у 1823 р. одночасно три його відділення: словесне, природниче й медичне. Здібного випускника залишили викладати в університеті ботаніку. У 1828 р. М.О.Максимович захистив магістерську дисертацію “О системах растительного царства”. У своїх дослідженнях молодий вчений випередив еволюційне вчення Дарвіна. Розвиваючи прогресивні ідеї природознавства М.О.Максимович у 29 років одержує вчений ступінь доктора біології та посаду ординарного професора по кафедрі ботаніки Московського університету. Його наукові праці в галузі природознавства (“О системах растительного царства”, “Основания ботаники”, “Размышления о природе” та ін.) стояли не тільки на рівні тодішньої науки, але й прокладали для неї нові методологічні засади.

У 1834 році М.О.Максимович повертається на батьківщину. Його обирають ректором Київського університету, першим деканом філософського факультету з двома відділеннями – історико-філологічним і фізико-математичним. В Україні вчений глибоко зацікавився історією, етнографією, літературознавством, краєзнавством. За підрахунками Л. В. Баженова, вчений є автором 52 книг, статей, розвідок, повідомлень і рецензій краєзнавчого характеру. Більшість з них вміщені у редактованих вченим альманахах “Киевлянин” (1840, 1841, 1850), “Украинец” (1859, 1864) і часописі “Киевские епархиальные ведомости”.¹⁶ Перу М.О.Максимовича належить перша науково обґрунтована періодизація історії Волині, яку він оприлюднив у статті “Волинь до XI века”.

Цінною у краєзнавчому відношенні є праця М. Максимовича “Бубновська сотня”, вміщена в “Журнале Министерства Внутренних дел” (1848, № 1; 1849, № 4, 6). На прикладі своєї малої батьківщини вчений здійснив історико-географічне дослідження невеликого містечка Бубнів і навколишніх сіл (поблизу одного з них, Прохорівки, на Михайлівській горі, Максимович прожив значну частину свого життя), на практиці показав як можна створити “нарис цілого українського життя”.¹⁷ У цій праці М.Максимович всебічно розкриває залежність життя і побуту українських козаків та селян від природних факторів, зокрема від змін руслу Дніпра та сезонних його розливів. Ґрунтовно характеризує дослідник негативні наслідки Берестейської унії та поділ території України по Дніпру, який “став розлучником двох рідних половин козацької України”.

Водночас М.О.Максимович був визначним організатором і діячем краєзнавчого руху. Так, 1835 року за його ініціативою в Києві був заснований “Тимчасовий комітет вишукування і збереження старожитностей”. У 1843 р. разом з В.Ф.Домбровським і М.Д.Іванишевим М.О.Максимович стояв біля витоків створення “Тимчасової комісії для розгляду давніх актів при канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора” (Київська археографічна комісія), яка відіграла надзвичайно велику роль у формуванні джерельної бази українського краєзнавства.

За словами сучасного історика О.І.Журби, Київська археографічна комісія “стала невід’ємною складовою частиною українського національного відродження, через свої публікації несла у суспільство правдиву інформацію про славу, багатівікову, самобутню історію України, яку офіційна ідеологія намагалася представити історією російської провінції”.¹⁸ М. О. Максимович був також одним з ініціаторів заснування Комісії для опису губерній Київського учбового округу (1859 р.), Південно-Західного відділу Російського географічного товариства у Києві (1873 р.) та інших організацій, які займалися розробкою регіональних краєзнавчих досліджень України.¹⁹

Сподвижниками М.О.Максимовича були відомі українські вчені і письменники В.Ф.Домбровський (1810–1845), М.Д.Іванишев (1811–1874), М.І.Костомаров (1817–1885) і П.О.Куліш (1819–1897). Вони залишили яскравий слід у краєзнавчому дослідженні України. Зокрема, М.І.Костомаров видав власну програму етнографічного дослідження України, яка передбачала комплексне вивчення побуту і культури населення. Вчений є автором важливої методологічної статті “Об отношении русской истории к географии и этнографии”.²⁰

Новизна історіософських підходів М.Костомарова (за Я.В.Верменич) полягала, по-перше, у прагненні зімкнути історичну науку з народознавством (державознавством), а по-друге, у введенні в

контекст історичної науки сповідуваних ним ідей федералізму.²¹ Україну М.І.Костомаров прагнув розглядати як специфічний регіон, який вимагає спеціального вивчення; він не тільки обґрунтував право українців на власну, окрему від загальноросійської, історію, але й звернув увагу на землю як територіальну одиницю, що раніше жила своїм власним, незалежним життям і надалі виявляла себе “відмінними змаганнями в спільнім державнім устрою”. Відшукуючи в самотньому житті українських земель “народні начала незалежності і окремоті, запоруку власного самоіснування”²², М.І.Костомаров по-праву вважається засновником “земельного” напрямку в історіографії.

Під впливом М.О.Максимовича до краєзнавчих дослідів залучився Т.Г.Шевченко. За завданням Київської археографічної комісії Тарас Григорович здійснив ряд подорожей теренами України, зібравши велику кількість народних переказів, легенд і пісень, описав і змалював численні пам'ятки архітектури і мистецтва.²³ Історія, побут і культура України знайшли широке відображення у багатьох творах Т.Г.Шевченка. Художні і малярські твори митця стали справжнім взірцем правдивого висвітлення української історії і стали орієнтиром для наступних поколінь дослідників і краєзнавців.

З відкриттям в під російській Україні перших вищих учбових закладів, зокрема Харківського і Київського університетів, Волинського ліцею, а також завдяки утворенню ряду організацій, причетних до краєзнавчої діяльності, зокрема Губернських статистичних комітетів, Тимчасового комітету вишукування і збереження старожитностей, Київської археографічної комісії тощо, розпочалося наукове вивчення теренів України. Хоча названі інституції і не були за профілем суто географічними, проте вони відіграли важливу роль в організації географо-краєзнавчих досліджень в Україні, заклали основи генетично-еволюційного підходу до аналізу певного соціально-географічного простору – земель, країв, губерній, повітів, міст тощо.

Література:

1. Харьковский государственный университет 1805–1980: Исторический очерк. – Харьков: Вища школа, 1980. – С. 23–24, 32–33.
2. Див. про нього в книзі “Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет существования (1805–1905)”. – Харків, 1908.
3. Речи, произнесенные в торжественном собрании императорского Харьковского университета, бывшем 30 августа 1809 г. – Харьковская университетская типография, 1809.
4. Каразин В. Н. Объяснение подробной таблицы обстоятельств народонаселения в Слободско-украинской губернии... (20 ноября 1820 г.) // Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина. – Харьков, 1910. – С. 382–394; табл.
5. Історія України / В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, О. І. Гуржій та ін.; Під ред. В. А. Смолія. – К.: Альтернатива, 1997. – С. 146.
6. Магнер Г. І. Три Чацьких // Велика Волинь: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині / Гол. редактор М. Ю. Костиця. – Житомир, 1994. – Т. 15. – С. 26–41.
7. Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX століть: Становлення. Історіографія. Біобібліографія. – Хмельницький: Доля, 1995. – С. 228.
8. Przewdziecki A. Podole, Wolyn, Ukraina: Obrazy miejsc i czasow. – Wilno, 1840. – Т. 1. – 232 s.; 1841. – Т. 2. – 157 s.
9. Костиця М. Ю., Костиця Н. С. Розвиток і становлення етнографічного краєзнавства на Волині – Житомирщині // Житомирщина крізь призму століть. – Житомир: Журфонд, 1997. – С. 99–103.
10. Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського. – К.: Наукова думка, 1974.
11. Бессер Вишлибальд Готлибович // Липшиц С. Ю. Русские ботаники: Ботанико-библиографический словарь. – Т. 1. – М., 1947. – С. 186–188.
12. Янчевська Е. В. Г. Бессер // Ботанічні сади – науці і народному господарству. – К., 1966. – С. 317–321.
13. Андржейовский Антон Лукьянович // Липшиц С. Ю. Вказана праця. – С. 59–61; Осіюк Л. Подвижники освіти // Рідна школа. – 1998. – № 6. – С. 77–79.
14. Костиця М. Гімназія на Мало-Бердичівській: вихованці та наставники // Вільне слово (Житомир). – 1994. – 11 лист.
15. Хоменко В. Предтеча // Берегиня. – 1997. – № 3–4. – С. 150–152.
16. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета Св. Владимира (1834–1884) / Сост. и ред. В. С. Иконников. – К.: Изд-во Киев. ун-та, 1884. – С. 387–397.
17. Максимович М. А. Собрание сочинений. – Т. 1. – К., 1876. – С. 741.
18. Журба О. І. Київська археографічна комісія: 1843–1921: Нарис історії і діяльності. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 6.
19. Биографический словарь... – С. 386.
20. Костомаров Н. И. Об отношении русской истории к географии и этнографии // Собр. соч. – СПб., 1903. – Кн. 1. – Т. 3. – С. 720–732.
21. Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К.: Інститут

22. Докладніше див.: Грушевський О. До статті Костомарова про федеративний лад старої Русі // Україна. – 1928. – № 3. – С. 50–57.
23. Жур П. В. Дума про вогонь. – К.: Дніпро, 1985. – 434 с.; Шовкопляс Г. М., Шовкопляс І. Г. За покликком серця: Пам'ятки історії та культури в житті і творчості Т. Г. Шевченка. – К.: Наукова думка, 1990. – 168 с.; іл.

Summary:

Mykola Kostytsya. REGIONAL STUDY OF A PARTICULAR REGION RESEARCH ORIGIN IN HIGH SCHOOL OF UKRAINE (THE FIRST PART OF XIX CENTURY).

The regional study of a particular region research origin in Kharkiv and Kyiv Universities, Volyn Lyceum Regional Study of a Particular Region Research Origin in High School of Ukraine (the first part of XIX century).

УДК 908 : 913 (477) (09)

Єлизавета БУРЛАКА

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ ІНФОРМАЦІЇ ПРО УКРАЇНУ ЗА МАТЕРІАЛАМИ «КНИГИ БОЛЬШОМУ ЧЕРТЕЖУ»

Актуальність проблеми. Історико-географічні дослідження викликають особливий інтерес, вони надають допомогу в пізнанні історії і географії рідного краю, допомагають відродити незаслужено забуті історико-географічні факти. Необхідно відзначити, що у колишньому СРСР при досить великій кількості публікацій, присвячених історії розвитку географічної науки, у них висвітлювали здебільшого найбільш загальні питання організації географічних досліджень. Відсутність узагальнюючих робіт із розвитку географічних досліджень на території України в цілому і та в її окремих регіонах зокрема вимагає систематизації й детального аналізу.

Важливу роль при розробці проблеми зіграли теоретико-методологічні та узагальнюючі дослідження істориків з питань історичної географії та історії географічних знань, а також роботи, що розглядають історико-географічні проблеми окремих районів Росії та України [1, 3, 4, 8, 9, 11].

Предмет та об'єкт дослідження. Об'єктом дослідження обрана частина території України. Вибір району та хронологічних меж (XVI–XVII ст.) зумовлені змістом джерел інформації і бажанням систематизувати історико-географічні дані в рамках сучасної території країни. Головним джерелом аналізу й предметом дослідження є історико-географічна інформація «Книги Большому Чертежу» (КБЧ). На думку багатьох дослідників «Книга Большому Чертежу» є першою картою Московської держави та першим географічним описом цієї країни [10]. Це цінний географічний опис, що підводить підсумки вивченню і картографуванню країни в XVI – на початку XVII ст., тому вивчення будь-якої території в історичному аспекті, що спирається на опубліковані історико-географічні джерела, логічно починати з вивчення «Книги Большому Чертежу».

Мета та завдання дослідження. Метою даного дослідження є розробка принципів відбору географічної інформації для бази даних «Географічна спадщина КБЧ» з метою з'ясування особливостей вивченості території країни в кінці XVI – на початку XVII ст., визначення щільності інформації відповідно до сучасного адміністративно-територіального поділу України. Завдання дослідження – на основі детального аналізу бази даних систематизувати матеріал за різними принципами (категорії географічних об'єктів, розташування у межах природних та адміністративних границь) і по можливості визначити динаміку розвитку окремих об'єктів.

Історична довідка. Наприкінці XVI ст. у військовому відомстві Московської держави було складено «Большой Чертеж всего Московского государства по все соседние государства» [9]. У травні 1626 р. у Москві відбулася велика пожежа, у результаті якої загинуло багато документів. Новий «Большой Чертеж» було виготовлено у 1627 р. Як доповнення з воєнно-стратегічними цілями був складений «Чертеж Полю до Перекопи» – шляхом з Москви до Криму, а для них обох була написана «Книга Большому Чертежу», автором цих праць був Афанасій Мезенцев. Ні «старий чертеж» (оригінал і копії 1627 р.), ні креслення «полю» до нас не дійшли. Втрата обох креслень особливо піднімає цінність «Книги Большому Чертежу» і робить її дорогоцінною пам'яткою російської історико-географічної думки початку XVII ст. [1].

«Книга Большому Чертежу» містить дані двох креслень: «старого чертежа», складеного при царюванні Бориса Годунова, і «нового чертежа полю», складеного в 1627 році. Дані обох креслень списувалися до Книги безпосередньо із креслень. При складанні тексту «Книги Большому Чертежу» обидва креслення було розділено між декількома переписувачами, кожен з яких описував призначену